

Examining the Condition of the Manuscript Sections of the Libraries of Sabzevar's Fakhriya and Fasihiya Seminaries

Mahdi Narestani

Assistant Professor, Department of Law, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran. E-mail: m.narestani@hsu.ac.ir

Abstract

Objective: The present research is intended to introduce and examine the condition of the manuscripts preserved in Sabzevar seminary. The research limits are the electronic archives and the repositories of two libraries of Fakhriya and Fasihiya seminaries.

Research Method/Approach: The present research is conducted by the tool of document-library collection and descriptive-analytical method and with an approach based on the tool of observing the original work.

Findings and Conclusions: The findings showed that more than two hundred volumes of manuscripts, with an antiquity of three hundred and fifty years, and more than one thousand volumes of lithographs are preserved in these libraries with no temperature, light and humidity control systems and even without any shelving, which are not catalogued either. An electronic archive has been prepared for all manuscripts with the cooperation of Astan Quds Razavi and Hakim Sabzevari University and the office of the reverend prayer leader of Sabzevar. However, no action has been taken so far concerning the lithographic manuscripts. Asking for the permission and consent of endowment trustee of these works, the high expenses of restoration and reconstruction, the need for a specialized librarian, and inappropriate storage place are among the most important challenges. According to the field observation, there are valuable and exquisite works in these small libraries, but the condition of preservation, management, and accessibility of people to manuscripts and lithographs in Fasihiya and Fakhriya libraries is not suitable and requires more attention from the authorities.

Keywords: lithography, Fakhriya School, manuscripts, Fasihiya School, Sabzevar

-----
Publisher: Organization of Libraries, Musums and Documents Center of Astan Quds Razavi
Manuscripts Journal of Research Studies, 2022, Vol. 1, No.2, pp. 113-136.
Received: 29/10/2022 - Accepted: 19/07/2023

بررسی وضعیت بخش‌های خطی کتابخانه‌های مدرسه علمیه فخریه و فصیحیه سبزوار

مهدي نارستاني ID

استاديار گروه حقوق دانشگاه حکيم سبزوار، سبزوار، ايران. رایانامه: m.narestani@hsu.ac.ir

چکیده

هدف: هدف از پژوهش حاضر بررسی وضعیت نسخه‌های خطی موجود در حوزه علمیه شهرستان سبزوار است. محدوده پژوهش، آرشیو الکترونیکی و مخزن دو کتابخانه حوزه علمیه فخریه و فصیحیه است.

روش/رویکرد پژوهش: پژوهش حاضر با ابزار گردآوری اسنادی-کتابخانه‌ای و روش توصیفی-تحلیلی با رویکرد مبتنی بر ابزار مشاهده اصل اثر است.

یافته‌ها و نتایج: یافته‌ها نشان داد که بالغ بر دویست جلد نسخه خطی با قدمت سیصد و پنجاه سال و بالغ بر هزار جلد چاپ سنگی در این کتابخانه‌ها در محیط فاقد دستگاه کنترل دما و رطوبت و حتی فاقد قفسه‌بندی نگهداری می‌شود که فهرست‌نویسی نیز نشده است. از تمامی نسخه‌های خطی با همکاری آستان قدس رضوی، دانشگاه حکیم سبزوار و دفتر امام جمعه محترم شهرستان سبزوار آرشیو الکترونیکی تهیه شده است؛ ولی در خصوص نسخه‌های چاپ سنگی تاکنون هیچ اقدامی نشده است. کسب اجازه و رضایت متولی موقوفه، هزینه‌های بالای ترمیم و بازسازی، نیاز به کتابدار تخصصی و محل نگهداری نامناسب از مهمترین چالش‌ها به شمار می‌روند. بر اساس مشاهده میدانی، آثار ارزنده و نفیسی در این کتابخانه‌های کوچک وجود دارد که وضعیت حفاظت، مدیریت و دسترسی افراد به نسخه‌های خطی و چاپ سنگی در کتابخانه‌های فصیحیه و فخریه در شرایط مناسبی نبوده و نیازمند اهتمام بیشتر مسئولین است.

کلیدواژه‌ها: چاپ سنگی، مدرسه فخریه، کتاب‌های خطی، مدرسه فصیحیه، سبزوار

ناشر: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی

پژوهشنامه مطالعات نسخ خطی، ۱۴۰۱، دوره ۱، شماره ۲، صص. ۱۱۳-۱۳۶.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۸/۷ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۴/۲۸

مقدمه

نقش کتاب و کتابت در اسلام از عصر بعثت رسول‌الله (صلی‌الله علیه و آله و سلم) در جامعه اسلامی ممتاز و مشهود بوده است. به شهادت قرآن و تاریخ، حضرت رسول (صلی‌الله علیه و آله و سلم) امی بودند و خواندن و نوشتن نمی‌دانستند: «الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ»؛ بنابراین، برای مصون ماندن قرآن از تحریف، پیامبر به برخی از صحابه و یاران امر فرمود تا آیات نازل شده را کتابت کنند، این گروه به «کتاب وحی» شهرت یافته‌اند (گرجی، ۱۴۲۱، ص. ۴۲) و مطابق منابع شیعی، نسخه‌های خاص و ممتازی در اختیار امام باقر (علیه‌السلام) بوده است که این نسخه یا نسخه‌ها به خط حضرت علی (علیه‌السلام) و املاء پیغمبر (ص) است (خراسانی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص. ۴۰۵). در نتیجه جامعه اسلامی و به ویژه شیعی از کتاب و کتابت جدا نشدنی است و رویه عملی علمای شیعه در اهتمام به استنساخ و تخصیص اعتبار از موقوفات جهت کتابت نسخه‌ها گویای این توجه است.

پس کتاب به طور کلی و کتاب‌های خطی و چاپ سنگی گویای تمدن و فرهنگ هر جامعه هستند و علاوه بر ارزش علمی و محتوایی هر اثر که در علم مربوط به خود آن باید ارزشیابی گردد، از نگاه تاریخی، اجتماعی و فرهنگی نیز دارای ارزش‌های فراوان هستند و هر یک از علوم انسانی از زاویه نگاه خود مثلاً از نگاه زبان‌شناختی، نقاشی، خوشنویسی، جامعه‌شناسی، تاریخ و ... به نسخه‌های خطی یا چاپ‌های سنگی می‌نگرد.

پرسش پژوهش

امروزه در کتابخانه‌های مهم و عمومی کشور، از جمله کتابخانه‌های ملی و کتابخانه‌های وابسته به مراکز مذهبی مهم مانند آستان قدس رضوی و ... تلاش‌های زیادی در راستای حفاظت، نگهداری و سازمان‌دهی مسائل نسخه‌های خطی و چاپ سنگی صورت می‌گیرد. بر این اساس، پژوهش حاضر به دنبال آن است که ضمن توصیفی از نسخ موجود در کتابخانه حوزه علمیه شهرستان سبزوار با نگاهی کلی درباب حفظ و مرمت آثار و نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه حوزه علمیه شهرستان سبزوار نیازمند چه اقداماتی است؟

روش پژوهش

برای پاسخ به این پرسش، از ابزار گردآوری اسنادی-کتابخانه‌ای و روش توصیفی-تحلیلی با رویکرد مبتنی بر ابزار مشاهده اصل اثر استفاده می‌شود. بر این اساس، در این پژوهش، با توجه به حضور شخص نگارنده در مخزن کتابخانه‌های حوزه علمیه فخریه و فصیحیه و همچنین مشاهده میدانی این آثار، اطلاعاتی از وضعیت مجموعه نسخه‌های خطی کتابخانه‌ها، نحوه حفاظت، سازمان‌دهی و مدیریت این آثار و با اجازه مسئولان امر

آرشیو الکترونیکی در اختیار محقق قرار گرفته است. نویسنده که خود دانش‌آموخته حوزه علمیه است شخصاً تمام نسخه‌های الکترونیکی را مشاهده کرده و یک فهرست اجمالی تهیه کرده است. بر این اساس، این آثار مطابق زبان (عربی یا فارسی)، رنگ قلم، تعداد صفحات، موضوع کلی هر اثر، تاریخ کتابت، تعداد سطر و یادداشت‌های اختصاصی هر نسخه بررسی شد.

در ادامه، ابتدا به اجمال دو مدرسه علمیه فخریه و فصیحیه سبزوار معرفی و سپس وضعیت نسخه‌های خطی موجود اشاره و برخی از نسخه‌های ممتاز اجمالا معرفی می‌گردد.

پیشینه تحقیق

تحقیقات متعدد و متنوعی با موضوع نسخه‌های خطی و چاپ سنگی صورت پذیرفته است. برخی از منظر فهرست‌نویسی، برخی از دیدگاه نوع یادداشت‌ها، گاهی معرفی یک نسخه خطی و برخی در مقام توصیف وضع موجود منابع موجود در کتابخانه‌ها نگارش شده است ولی تاکنون مطابق تحقیق و جستجوی انجام‌شده، کتاب، مقاله، پایان‌نامه و یا رساله‌ای ناظر به نسخه‌های خطی و چاپ سنگی دو حوزه علمیه شهرستان سبزوار در هیچ زمینه‌ای صورت نپذیرفته است. در نتیجه این پژوهش از منظر موضوع و محتوا، نو و جدید است. ضمناً، از حیث روش پژوهش از پژوهش‌های پیشین نیز استفاده شده است که به بعضی از آنان اشاره می‌شود.

اکرم امیری و دیگران (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان: «بررسی وضعیت مجموعه‌های نسخه‌های خطی و چاپ سنگی مراکز فرهنگی وابسته به نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور و ارائه راهکارهای مطلوب» از دو منظر کمی و کیفی، وضعیت نسخه‌های خطی و چاپ سنگی در مراکز فرهنگی وابسته به نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور را مورد بررسی قرار داده‌اند. تعداد کتاب‌های خطی و چاپ سنگی و تعداد کتابداران این کتابخانه‌ها معین و وضعیت حفاظت، مدیریت و اشاعه نسخه‌ها ارزیابی شده است که مطابق نتایج این تحقیق وضعیت کتاب‌ها در شرایط مناسبی نبوده و راهکارهای متناسبی نیز ارائه شده است.

صادق زاده وایقان (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان: «بررسی تحلیلی و معرفی نسخه‌های خطی اسلامی کتابخانه ملی اتریش مطالعه موردی: قرآن‌های خطی مجموعه لوی بل» به بررسی وضعیت نسخه‌های خطی اسلامی موجود در کتابخانه ملی اتریش پرداخته است. نتایج این تحقیق نشان داد که از حیث کمیت چه تعداد نسخه خطی در این کتابخانه مربوط به دین اسلام وجود دارند و این کتاب‌ها در چه موضوعاتی بودند. در ادامه به دلیل این که محور پژوهش، قرآن کریم بوده است به بیان داده‌های مربوط به نسخه‌های خطی قرآن پرداخته شده است.

شهلا حاج طالبی و سید مهدی نوریان (۱۴۰۰) در مقاله‌ای به عنوان «معرفی و تحلیل نسخه‌های خطی کلیات اشعار رشید تبریزی و بررسی سبکی آن‌ها» به معرفی و بررسی نسخه‌های خطی کلیات رشید تبریزی و بررسی سبکی آن‌ها پرداخته‌اند که در ابتدا به خود شاعر معرفی می‌گردد و سپس آثار ایشان مورد پژوهش قرار می‌گیرد. در ادامه نیز به بیان انواع نسخه‌های خطی کتاب مورد نظر خود یعنی کلیات رشید تبریزی پرداخت و به تحلیل ویژگی‌های فکری و محتوایی شعر شاعر پرداخته شده است، این پژوهش، با بیان سطح ادبی شعر به پایان می‌رسد.

طیبه حاج باقریان (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان «نگاهی به تاریخچه مدرسه ادب طهران»، ابتدا به بیان تاریخچه مدرسه ادب از توضیحات دولت‌آبادی در کتاب تهران می‌پردازد و سپس به بررسی نسخه‌های خطی اسناد مدرسه ادب پرداخته است. در پایان نیز تصاویری از اسناد این مدرسه ارائه شده است.

معرفی مدارس حوزه علمیه سبزوار (بیهق)

شهرستان سبزوار از لحاظ جمعیت و تجارت، بزرگ‌ترین و دومین شهر استان خراسان رضوی پس از مشهد مقدس است. نام قدیمی این شهر بیهق است و مؤلف کتاب «معجم البلدان» در ذیل عنوان «بیهق» اصل این واژه در فارسی را «بیهه» دانسته است. یاقوت حموی در ادامه، بعد از بیان جغرافیا و حدود آن می‌نویسد: «صارت سابزوار و العامه تقول سبزور...»؛ بعد از مدتی این شهر به «سابزوار» معروف گشت ولی عامه مردم به آن «سبزور» می‌گویند (الحموی، ۱۳۹۹، ج ۱، ص. ۵۳۷). مذهب مردم این دیار، شیعه اثنی عشری است که به تعبیر برخی، اهالی آنجا در تشیع ضرب‌المثل‌اند چنان‌که این بیت مثنوی مولوی رومی بر آن دلالت دارد (آزاد کشمیری، ۱۳۸۷، ج ۱، ص. ۱۱۵):

سبزوار است این جهان بی‌مدار   ما چو بوبکریم در وی خوار و زار

این شهر بزرگ با غنای فرهنگی و تمدنی خاص خود در غرب خراسان بزرگ مهد پرورش علما و دانشمندان بزرگی بوده است. کثرت و تعدد مدارس حوزوی آن سند گویای تمدن و فرهنگ این دیار است. در راستای پژوهش حاضر فقط به معرفی مختصر مدارس تاریخی موجود در این شهر اکتفا می‌شود.

مدرسه فخریه

قدیمی‌ترین حوزه علمیه شهر، مدرسه فخریه است که در برخی از کتاب‌ها معروف به مدرسه کهنه (امین، ۱۳۸۲، ص. ۶۵) و در برخی از آن به نام مدرسه دروازه عراق یاد شده است (بیهقی، ۱۳۷۰، ص. ۱۷۲). مطابق نظر برخی کارشناسان: «در این مدرسه زیرزمینی وجود دارد که قدمت آن به پیش از دوره صفویه برمی‌گردد و آجرهای به کار رفته در آن شبیه به آجرهای زمان تیموری و ایلخانی است». همچنین گفته شده است:

«بسیاری از کارشناسان بر این عقیده‌اند که مدرسه فخریه در زمره اولین مدارس ایران است و بیهق قدیم و سبزواری کنونی را به عنوان قلمرو دانش بعد از اسلام که اولین رگه‌های دانش در قلمرو اسلامی در آن شکل گرفته، می‌دانند» (سلیمانی، مجله اینترنتی اسرارنامه). برخی این مدرسه را منسوب به فخرالدوله دیلمی می‌دانند (امین، ۱۴۰۸، ج ۲، ص. ۲۴۶). در آثار مرحوم آقابزرگ تهرانی از این مدرسه به عنوان «المدرسه الشرقيه ببلده سبزواری» یاد می‌شود (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳، ج ۲۶، ص. ۲۴۱؛ آقابزرگ تهرانی، ۱۴۳۰، ج ۶، ص. ۱۴۶).

البته در سایر شهرها نیز به نام مدرسه فخریه، حوزه علمیه وجود دارد؛ از جمله در تهران که امروز به نام مدرسه مروی نیز شناخته می‌شود (مشار، ۱۳۴۰، ج ۲، ص. ۲۰۴؛ زمانی قمشه‌ای، ۱۳۸۷، ج ۴، ص. ۳۱۷) و همچنین در کشور مصر در شهر قاهره هم مدرسه‌ای به این نام بوده است (مشار، ۱۳۴۰، ج ۱، ص. ۳۳۱).

مدرسه فصیحیه

این مدرسه که در خیابان بیهق واقع شده است به همت واقف محترم مرحوم حاج عبدالصانع فصیحی در سال هزار و صد و بیست و چهار قمری و طبق برخی نقل‌ها در سال هزار و صد و بیست و شش ساخته شده است و چون مرحوم حاج ملا هادی سبزواری (ره) در این مکان تدریس داشته است به مدرسه حاج ملا هادی هم معروف شده است (بیهقی، ۱۳۷۰، ص. ۱۷۲). در شرح حال حاج ملا هادی سبزواری (ره) در خصوص مکان تدریس معظم له می‌نویسند: «... مدرسه ای بود که در سبزواری در شمال بازار که اینک معروف به خیابان بیهق است واقع و در سنه ۱۱۲۵ حاجی عبدالصانع نامی آن را ساخته و به مدرسه فصیحیه معروف بود و چون آن جناب آن را جای تدریس خود گردانید به مدرسه حاج ملا هادی مشهور شد و اینک خیابان بیهق در وسط آن مدرسه واقع و قبر حاجی عبد الصانع بانی در شمال خیابان افتاده» (حبیب آبادی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص. ۴۵۳؛ موسسه امام صادق (ع)، ۱۴۱۸، ج ۱۳، ص. ۶۸۵). در عصر مرحوم حاجی سبزواری این مدرسه به دلیل حضور ایشان رونق زیادی داشته است چرا که مطابق گزارش‌های تاریخی طلاب از کشورهایی مانند افغانستان و هند و عراق به سبزواری مهاجرت نموده و تا چند سال در حجره‌های مدرسه حاجی سکونت داشته‌اند (امین، ۱۴۰۸، ج ۷، ص. ۳۳۲). در حال حاضر، هیچ اثری از این مدرسه باقی نمانده است و تماماً بازسازی شده و توسعه یافته است که نام جدید آن، مدرسه اهل بیت است. این حوزه، فعال‌ترین حوزه کنونی شهرستان سبزواری است که کتابخانه بزرگی هم دارد.

مدرسه صلوات (شریعتمدار)

مرحوم آقابزرگ تهرانی در شرح حال السید المیرزا ابراهیم السبزواری می‌نویسد: «...بنی هناک مدرسه للطلاب و عین لهم الارزاق...»؛ ایشان در سبزوار برای طلاب مدرسه‌ای ساخته و مقرری در نظر گرفته است (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۳۰، ج ۱۳، ص. ۹) برخی تاریخ ساخت این مدرسه را سال هزار و سیصد و سه قمری ذکر کرده‌اند (بیهقی، ۱۳۷۰، ص. ۱۷۳). این مدرسه هم در خیابان بیهق و تقریباً در مقابل مدرسه فصیحیه واقع شده است. این مکان توسط متولی اداره می‌گردد، در حال حاضر رونق کمی دارد و دروس خارج حوزه در آن برگزار می‌گردد. کتابخانه فعالی ندارد و مختصر کتاب‌های آن چاپ جدید است.

مدرسه محمدیه

مدرسه محمدیه، از آثار مربوط به دوره قاجاریه است که توسط آیت الله حاج میرزا حسین سبزواری مشهور به «فقیه سبزواری»، فرزند آیت الله میرزا موسی ساخته شده است. در شرح حال او گفته شده است که «خارج فقه و اصول را از محضر پدر و حکمت را نزد افتخار الحکماء، شاگرد کم مانند حاج ملا هادی سبزواری، فراگرفت و در سال ۱۳۳۸ هجری قمری، پس از فوت پدر و طبق وصیت او، برای ادامه تحصیل به نجف رفت و فقه و اصول را نزد آیات میرزا حسین نائینی، سید ابوالحسن اصفهانی، آقا ضیاء عراقی و حاج سید محمد فیروزآبادی فراگرفت. ایشان از همه اساتید خود اجازه اجتهاد دریافت نمود و به «فقیه سبزواری» اشتهار یافت.» (جلالی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۳۱۵). این مدرسه در حال فعلی در اختیار حوزه علمیه خواهران است.

یافته‌ها

در این قسمت از پژوهش به بیان اطلاعات در مورد نسخه‌ها می‌پردازیم. به دلیل قدمت مدرسه فخریه، ابتدا این مدرسه و سپس مدرسه فصیحیه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

نسخه‌های مدرسه فخریه

با توجه به مشاهده عینی و لیست‌برداری‌های انجام شده از آرشیو الکترونیکی تهیه شده از مخزن کتابخانه این مدرسه، ۱۴۲ نسخه خطی در این مدرسه وجود دارد. برخی از آن‌ها کامل و برخی ناقص هستند و برخی از نسخه‌ها با یکدیگر در یک جلد صحافی شده است.

قدیمی‌ترین اثر این مجموعه، نسخه‌ای با نام «إلهیات المحاکمات» در موضوع علم منطق، اثر مرحوم قطب‌الدین الرازی متوفی ۷۶۶ قمری است که در انتهای این نسخه سال ۷۵۶ قمری قید شده است. این ابهام

وجود دارد که آیا این تاریخ، تاریخ استنساخ و کتابت کاتب است یا سال تألیف کتاب توسط نویسنده؟ اگر سال ۷۵۶ تاریخ کتابت این کتاب باشد، این کتاب قدیمی‌ترین اثر و نسخه خطی موجود است.

تصویر ۱. (fakh sb-9_0564/۱۰)

دومین اثر از منظر قدمت را می‌توان به نسخه خطی کتاب «إرشاد الأذهان إلى أحكام الإيمان» تألیف مرحوم علامه حلی (ره) اشاره نمود که حسب آخرین صفحه تاریخ کتابت آن به سال ۹۰۵ قمری است.

تصویر ۲. (fakhr sb-6_0346/۱۷)

جدیدترین نسخه موجود در این مجموعه، اربعین حدیث نوشته مرحوم شیخ بهایی است که توسط محمدباقر الجوینی در سال ۱۳۱۵ شمسی مطابق با ۱۳۵۴ قمری نوشته شده است.

تصویر ۳. (sb73a)

تنوع موضوعی و تعداد

- پژوهشگر با این نگاه که کتابخانه‌های حوزه‌های علمیه با توجه به رشته‌های تخصصی و دروس مربوطه شکل می‌گیرد، فهرست‌بندی اولیه در دوازده موضوع کلی تهیه کرده است که عبارت است از:
۱. فلسفه و حکمت: تمام آثار در حوزه فلسفه، منطق، کلام و عقاید در ذیل این عنوان ثبت شده است؛
  ۲. ادبیات عرب: در ذیل این عنوان، تمام کتاب‌های مربوط به صرف، نحو، بلاغت، بیان و بدیع قرار گرفته شده است؛
  ۳. فقه: آثار فقهی اعم از فقه روایی، فقه استدلالی، رساله عملیه و احکام در ذیل عنوان فقه مورد پژوهش قرار گرفته است؛
  ۴. اصول: نسخه‌های مربوط به اصول فقه در ذیل عنوان اصول قرار داده شده است؛
  ۵. زبان: کتاب‌های مربوط به زبان، اعم از فرهنگ لغت‌های فارسی و عربی، در این عنوان قرار داده شده است؛
  ۶. تفسیر: تمام آثار ناظر به تفسیر قرآن؛
  ۷. حدیث: کتاب‌هایی که فقط جامع حدیثی هستند مانند اربعین حدیث شیخ بهایی و صحیفه سجادیه و ... در این عنوان قرار داده شده‌اند؛
  ۸. تاریخ: در این عنوان کتاب‌های تاریخی اعم از فارسی و عربی فهرست شده‌اند؛
  ۹. رجال و تراجم: در این عنوان هم کتاب‌هایی با موضوع رجال و تراجم مانند لولوه البحرین بحرانی قرار دارد.

۱۰. علوم قرآنی: کتاب‌های مربوط به حوزه علم تجوید و علوم قرائت در این عنوان قرار داده شده است.
 ۱۱. متفرقه: در این عنوان کتاب‌هایی قرار دارد که موضوع آن‌ها ناظر به علوم اسلامی حوزوی نیست مانند کتاب تشریح پزشکی.

۱۲. عدم شناسایی: برخی از نسخه‌ها که معمولاً ناقص بودند، ابتدا و انتهای آنان قابل‌شناسایی نبود و یا برای پژوهشگر امکان شناسایی وجود نداشت، با این عنوان ثبت شده است.

اگرچه در ابتدای امر این گمان می‌رفت که چون کتابخانه متعلق به حوزه علمیه است مطابق قاعده باید کثرت و فراوانی با کتاب‌های فقهی و اصولی باشد اما مطابق نمودار و آمارهای حاصله که به پیوست تقدیم می‌گردد، بیشتر کتاب‌های موجود در کتابخانه مدرسه فخریه با کتاب‌های فلسفه و حکمت با فراوانی ۲۷ درصد و سپس کتاب‌های فقهی با فراوانی ۲۴ درصد و در رتبه بعدی ادبیات عرب با فراوانی ۲۱ درصد است.

نسخه‌های ممتاز

هر یک از این نسخه‌ها، ارزشمند و نفیس است و معرفی تک‌تک این نسخه‌ها در این پژوهش ممکن نیست اما از نگاه نگارنده، دو نسخه از این مجموعه به عنوان نمونه به صورت مختصر معرفی می‌گردد.

قدیمی‌ترین نسخه حدیقه الشیعه

حَدِيقَةُ الشَّيْعَةِ کتابی کلامی به زبان فارسی با موضوع امامت و فضائل ائمه اطهار (ع) است. در انتساب این اثر به مقدس اردبیلی، اختلاف نظر و دیدگاه وجود دارد. تاریخ کتابت نسخه‌ای که در کتابخانه مدرسه فخریه سبزوار موجود است، مربوط به سال ۱۰۸۵ به قلم امام قلی بن احمد است.

تصویر ۴. حدیقه الشیعه

در مقدمه کتاب نسخه چاپی *حَدِيقَةُ الشَّيْخِ* توسط انتشارات مؤسسه انصاریان در ذیل عنوان روش تصحیح *حَدِيقَةُ الشَّيْخِ* به نسخه‌های خطی متعدد این کتاب اشاره شده است، از جمله:

۱. نسخه خطی کتابخانه وزیری یزد، شماره ۱۶۴، سال ۱۰۹۴، خط شیخ عابدین شیخ شهاب، ۳۱۶ برگ؛
۲. نسخه خطی کتابخانه ملی، شماره ۲۰۴۷، سال ۱۰۹۸، خط: مسلم بن حکیم حیدری، ۳۶۰ برگ؛
۳. نسخه خطی کتابخانه آیت الله العظمی گلپایگانی، شماره ۴۹/۲، سال ۱۱۱۶، خط: اسد محمد، ۲۷۹ برگ؛

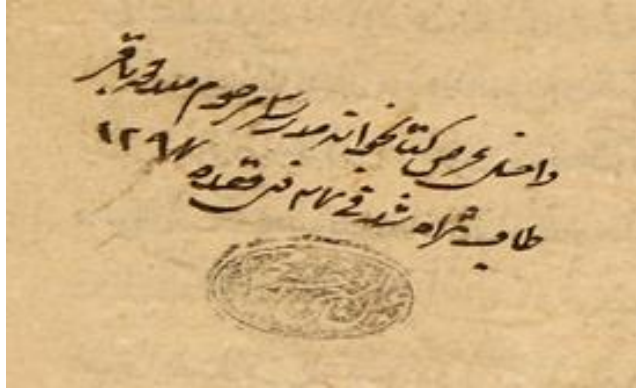
۴. نسخه چاپ سنگی به سال ۱۲۶۰ که نخستین چاپ سنگی *حَدِيقَةُ الشَّيْخِ* است، به خط: نصرالله تفرشی (اردبیلی، ۱۴۱۹، ص. ۸۵-۸۸).

اگر تمام نسخه‌های شناسایی شده این کتاب آن چیزی هست که در متن فوق ذکر شده است می‌توان گفت که قدیمی‌ترین نسخه موجود در ایران همین نسخه موجود در کتابخانه فخریه است. البته رسیدن به این اطمینان نیازمند به پژوهش مستقلی است.

نسخه خطی کتاب *نجات العباد با حاشیه مرحوم شیخ انصاری*

کتاب *نجات العباد* به عنوان رساله عملیه تألیف مرحوم محمدحسن بن باقر بن عبدالرحیم نجفی مشهور به صاحب جواهر است. وی از علمای بزرگ شیعه و متوفای سال ۱۲۶۶ هجری قمری است. اکثر علمای متأخر از ایشان مانند شیخ انصاری، میرزای بزرگ شیرازی، میرزا محمدتقی شیرازی، آخوند خراسانی و سید محمدکاظم طباطبایی یزدی صاحب *عروة الوثقی* بر این کتاب حاشیه نوشته‌اند.

این نسخه مطابق صفحه اول آن، با حاشیه مرحوم شیخ انصاری متوفی سال ۱۲۸۱ هجری قمری است که مرحوم آقا بزرگ تهرانی مؤلف کتاب *ارزشمند الذریعة* *إلی تصانیف الشیعه*، در ضمن معرفی کتاب *نجات العباد* می‌نویسد: «...اعتمد علیه العلامة الأنصاری فوقعه لعمل مقلدیه و علق علی موارد اختلاف نظره فی الحاشیه..» به این معنا که شیخ انصاری نیز بر این کتاب اعتماد کرده و بر آن حواشی خود را نوشته و در اختیار مقلدین خود قرار داده است (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳، ج ۲۴، ص. ۶۰-۵۹). در برخی از صفحات این کتاب نوشته شده است: «وقف طلاب مدرسه مرحوم آخوند ملا محمدباقر» و مطابق تاریخ قید شده در آن می‌توان گفت که قطعاً تاریخ کتابت آن قبل از سال ۱۲۹۷ قمری است.

تصویر ۵. (fakhr sb-6_0013/۲۰)

«بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين و الصلاة و السلام على محمد و اله الطاهرين و لعنة الله على اعدائهم اجمعين إلى يوم الدين اما بعد فيقول الاحقر ابن محمد امين مرتضى الانصارى عفى عنهما ان كل ما يذكر فى هذه الحواشى من الاحوط و من الاستشكل فهو من باب عدم الافتاء فى تلك المسئلة فللمقلد ان يرجع على غيرى فيها من المجتهدين الاحيا الاعلم منهم فالاعلم و بالله ثقى ض».

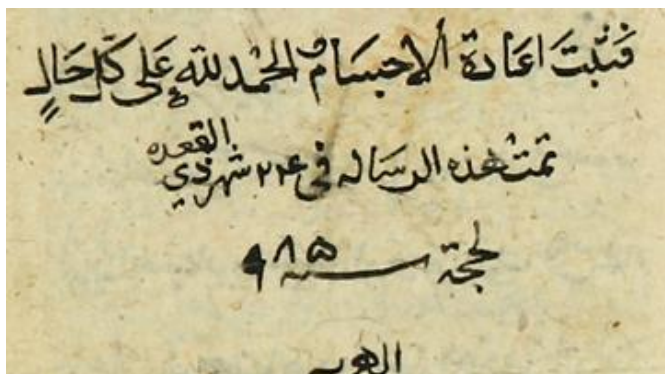

تصویر ۶.

آنچه که مشاهده می‌شود علاوه بر حاشیه‌های مرحوم شیخ انصاری با علامت «ض» حواشی دیگری نیز بر این کتاب ثبت شده است. با توجه به جستجوی انجام شده ظاهراً تاکنون این نسخه چاپ مستقل نشده است و با توجه به این که این نسخه وقف طلاب مدرسه مرحوم آخوند ملا محمدباقر بوده است مشخص نیست به چه علت به مدرسه فخریه سبزوار انتقال داده شده است.

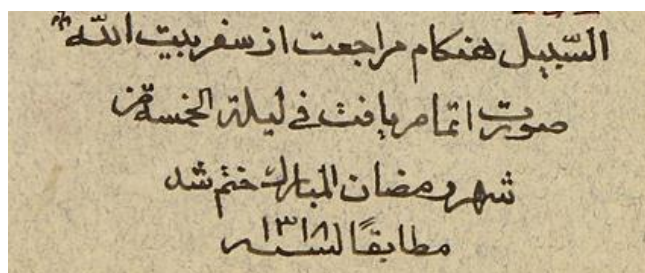
نسخه‌های مدرسه فصیحیه (اهل بیت)

مطابق آرشیو الکترونیکی مخزن کتابخانه مدرسه فصیحیه، در این مخزن ۸۴ نسخه خطی وجود دارد که مانند مدرسه فخریه برخی از نسخه‌ها کامل و برخی ناقص و برخی از نسخه‌ها با یکدیگر در یک جلد صحافی شده‌اند. فهرست‌نویسی صورت گرفته در این مدرسه نیز مانند مدرسه فخریه بوده است. در این کتابخانه هم مانند مدرسه فخریه بیشترین تعداد نسخه‌های خطی مربوطه به موضوع فلسفه و کلام و منطق است و در ۷۰ درصد از نسخه‌های خطی، کاتبان از دو رنگ مشکی و قرمز استفاده کرده‌اند؛ رنگ قرمز در عنوان‌ها و ابتدای فصل‌ها استفاده شده و گاهی اوقات ذیل مطلب را با رنگ قرمز علامت‌گذاری نموده‌اند. بقیه متن نیز با رنگ مشکی است. قدیمی‌ترین نسخه این کتابخانه، نسخه‌ای است با تاریخ ۲۴ ذی قعدة سال ۹۸۵ قمری که معلوم نیست تاریخ درج شده مربوط به تاریخ تألیف است یا تاریخ استنساخ.

تصویر ۷. قدیمی‌ترین نسخه مدرسه فصیحیه

جدیدترین نسخه موجود نیز مربوط به پنج رمضان سال ۱۳۱۸ قمری است.

تصویر ۸. جدیدترین نسخه مدرسه فصیحیه

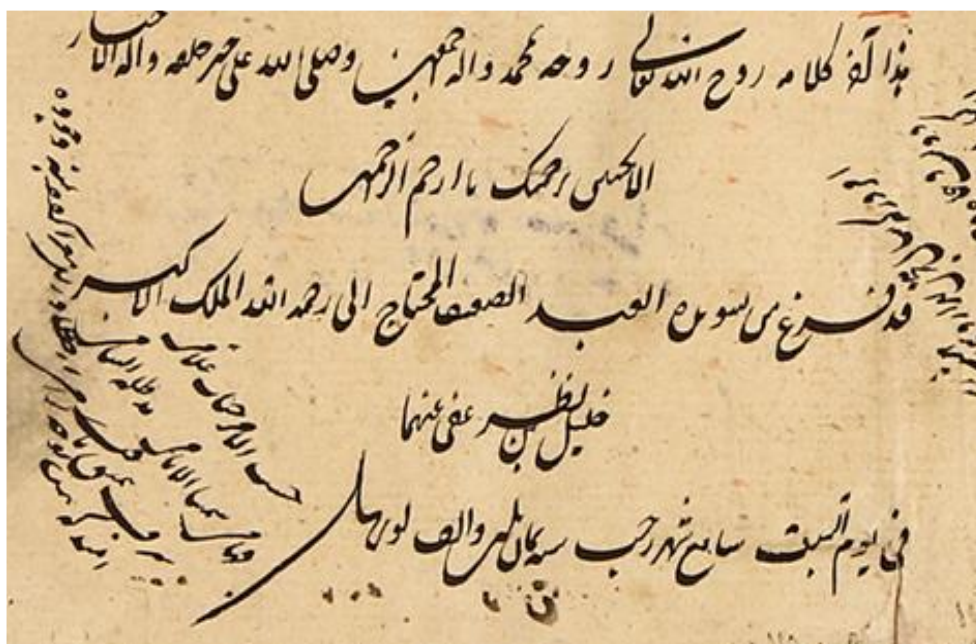

یادداشت‌ها و نکات ویژه

یادداشت‌ها و نکاتی که در اکثر نسخه‌های خطی دیده می‌شود از قبیل: تاریخ تولد افراد، نقل و انتقال‌ها و ... در برخی از این نسخه‌ها وجود دارد، ولی برخی از نکات و یادداشت‌ها که از نگاه نگارنده ویژه‌تر بوده است بدین شرح است:

الف- قید تاریخ به زبان آذری

کاتب در برخی نسخه‌ها علاوه بر ثبت تاریخ به هجری قمری، به زبان ترکی هم تاریخ را ثبت نموده است از جمله در نسخه خطی کتاب *ذکری الشیعه فی أحكام الشریعه*. کاتب آن، جناب آقای خلیل بن نظر، نوشته است: «... سنه ثمان ثلاثین و الف لوی ثیل» یعنی در سال ۱۰۳۸ هجری قمری سال نهنگ و در نسخه دیگری از عبارت «آیت ایل ترکیه» به معنای سال سگ، استفاده شده است.

تصویر ۹. (آرشیو الکترونیکی، ۱۰/۰۸۸۶/۶-sb-fakhr)

ب- نام کاتبان

کاتبان برخی نسخه‌ها سبزواری هستند و یا در شهر سبزوار کتابت کرده‌اند که به شرح ذیل معرفی می‌گردند:

۱. ابراهیم طهرانی شاگرد ملا هادی سبزواری (ابراهیم بن حاجی مصطفی الشهیر بحاجی آقا کوچک ... طهرانی) است که ملقب به «بشیش معلم» است. (حبیب آبادی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص. ۴۶۱) آثار زیر به خط این عالم بزرگوار کتابت شده است.

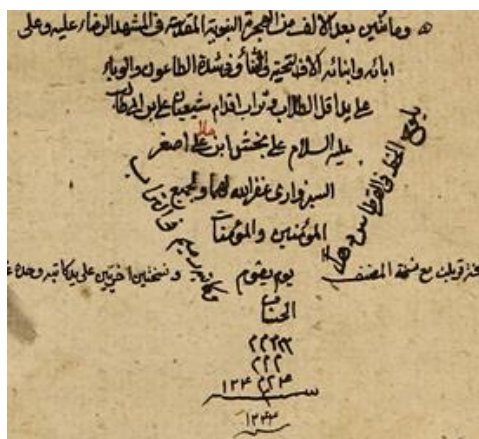
- الف- اسفار اربعه جلد دوم- ۱۲۷۷ قمری- مکان کتابت رودخانه کوه میش سبزوار- ۳۷۲ صفحه- ۲۳ سطری- مشکی قرمز.
- ب- حاشیه الهیات، ملاهادی سبزواری، ۱۲۷۰ قمری، ۳۳۴ صفحه، ۲۲ سطری، مشکی.
- ج- شرح منظومه حکیم سبزواری، ۱۲۷۷ قمری، ۳۲۸ صفحه، ۲۲ سطری، مشکی.
- د- حاشیه شواهد الربوبیه حکیم سبزواری، ۱۲۷۰ قمری، ۲۸۶ صفحه، ۲۲ سطری، مشکی.
- ه- شرح هدایه الحکمه تألیف حسین بن معین الدین میبیدی، ۱۲۸۱ قمری، ۲۹۲ صفحه، ۲۰ سطری، مشکی قرمز.
- و- حاشیه ملاعدالرزاق لاهیجی بر شرح تجرید قوشجی، ۱۲۷۱ قمری، ۳۲۱ صفحه، ۱۶ سطری، مشکی قرمز.
- ز- تقویم الخط که در شیراز کتابت نموده است در سال ۱۲۶۴ قمری، ۲۶۸ صفحه، ۱۴ سطری، مشکی.
۲. حسین بن حاجی قربان در سال ۱۲۴۶ قمری در روستای رامشین کتاب فوائد وافیه بحل مشکلات الکافیة تألیف جامی، عبدالرحمن بن احمد را کتابت نموده است. این کتاب در ۲۹۸ صفحه‌ی ۲۱ سطری و با استفاده از دو رنگ مشکی و قرمز نگارش شده است اما این که آیا این روستای رامشین همین روستای کنونی از توابع شهرستان سبزوار است یا خیر، قید نشده است. چرا که مشابه این نام، روستاهای دیگری نیز وجود دارد مانند روستایی رامشین «من قری نسف» (نسفی، ۱۴۲۰، ص. ۴۰۱). نسف شهر بزرگی است در بین جیحون و سمرقند (الحموی الرومی البغدادی، ۱۳۹۹، ج ۵، ص. ۲۸۵). برخی این روستا را از روستاهای قزوین و برخی از روستاهای همدان دانسته‌اند. «... أهل قزوین و رامشین إحدى قراها...» و یا «... أظنها من قری همدان...». (سمعانی، ۱۳۸۲، ج ۶، ص. ۴۶؛ رافعی قزوینی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص. ۳۱۸؛ شوشتری، ۱۴۱۰، ج ۷، ص. ۵۳۰)
۳. سعید: این کاتب هیچ مشخصه دیگری از خود ارائه نکرده است و تنها به ذکر نام (اقل الطلاب سعید) و محل کتابت اکتفا نموده است (دارالمومنین السبزواری). این کتاب در سال ۱۲۷۲ قمری با موضوع فلسفه در ۳۰۵ صفحه، ۱۷ سطری با دو رنگ مشکی و قرمز کتابت شده است.
۴. عبدالله بن کربلایی علی محمد ایزی سبزواری کاتب کتاب: شرح نصاب الصبیان، ۱۲۴۹ قمری، ۱۲۱ صفحه، ۱۸ سطری، قرمز مشکی؛ و یک کتاب جزوه لغت فارسی در سال ۱۲۴۹ قمری ۳۹ صفحه.
۵. عبدالوهاب بن الحسین السبزواری کاتب کتاب: تفسیر ملاصدرا، ۱۲۶۲ قمری، ۵۶۲ صفحه، ۲۱ سطری، مشکی قرمز.

۶. علی اصغر ملا حسن کوه میش کاتب کتاب: مفاتیح الشرایع، ۱۲۳۹ قمری، ۶۸۴ صفحه، ۲۱ سطری، مشکی قرمز.
۷. علی بخش ابن ملا علی اصغر سبزواری کاتب کتاب: ریاض المسائل فی تحقیق الأحكام بالدلائل تألیف سید علی بن محمد طباطبایی حائری، ۱۲۴۴ قمری، محل کتابت مشهد، ۱۲۴۴ قمری، ۴۴۶ صفحه، ۲۹ سطری، مشکی قرمز.
۸. علی محمد ایزی سبزواری کاتب کتاب: ریاض المسائل فی تحقیق الأحكام بالدلائل تألیف سید علی بن محمد طباطبایی حائری، ۱۲۶۲ قمری، ۳۰۶ صفحه، ۳۲ سطری، مشکی قرمز.
۹. قاضی جوینی کاتب کتاب: صحیفه سجادیه، ۱۳۶۴ قمری، ۳۲۲ صفحه، ۲۳ سطری، مشکی.
۱۰. بن غیاث الدین محمد الحسینی السبزواری کاتب کتاب: کنز العرفان فی فقه القرآن، ۱۰۱۰ قمری، ۴۵۲ صفحه، ۲۲ سطری، مشکی قرمز.
۱۱. محمد ابن ابراهیم عسکری العلوی السبزواری السیدیری کاتب کتاب: شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام، ۱۱۲۳ قمری، ۶۲۶ صفحه، ۲۰ سطری، مشکی.
۱۲. محمد ایزیه و محمد حسین ... (شهرت ایشان ناخوانا است) السبزواریه مشترکا کاتب کتابی در زمینه فقه است، ۱۲۶۱ قمری، ۴۷۰ صفحه، ۲۰ سطری، مشکی.
۱۳. محمد باقر الجوینی کاتب کتاب: اربعین حدیث شیخ بهایی، ۱۳۵۴ قمری، ۲۹۸ صفحه، ۲۰ سطری، مشکی قرمز. شیخ محمد باقر قاضی جوینی از شاگردان فقیه بزرگ مرحوم حاج میرزا حسین علوی سبزواری است (مرسلوند، ۱۳۷۶، ج ۴، ص ۳۶۵).
۱۴. محمد علی بن ضیال الدین محمد باشتنی کاتب کتاب: شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام، ۱۰۶۳ قمری، ۴۴۴ صفحه، ۲۲ سطری، مشکی قرمز.
۱۵. محمدرضا برغمندی کاتب کتاب: توحید ملاصدرا، ۱۲۷۰ قمری، ۵۶۴ صفحه، ۲۲ سطری، مشکی قرمز.
۱۶. محمد علی حسینی سبزواری کاتب کتابی با موضوع اصول فقه است، ۱۲۶۹ قمری، ۴۷۴ صفحه، ۲۶ سطری، مشکی قرمز.
۱۷. محمد ابن میرزا محمد رفیع الحسینی السبزواری العربشاهی . /26 ahl sb-6_0326
۱۸. میرزا جعفر سبزواری دامرودی کاتب کتاب: الحاشیه علی الجامی و شرح الکافیہ تألیف نعمت الله جزایری، ۱۲۴۶ قمری، ۲۵۴ صفحه، ۱۶ سطری، مشکی.

ج- ذکر شیوع بیماری‌های واگیردار

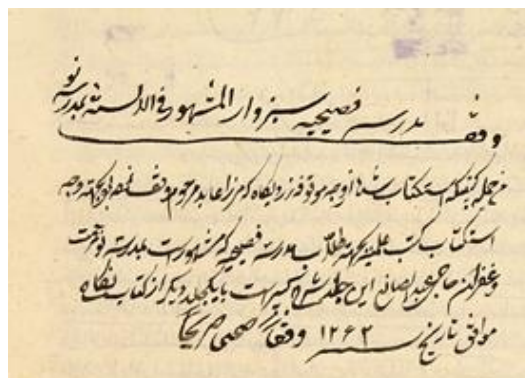
در نسخه ریاض المسائل، کاتب سال کتابت را سال شیوع طاعون و وبا یاد کرده است.

تصویر ۱۰. (آرشیو الکترونیکی، ۳/ 0441-6 sb-ahl)

د- بودجه پژوهشی

برخی از نسخه‌ها از جمله نسخه خطی ریاض مطابق نوشته موجود در کتاب از هزینه خود موقوفه مدرسه نو (مدرسه فصیحیه) پرداخت شده است و کاتب آن هم سبزواری (ابن کربلایی علی محمد ایزی سبزواری) بوده است.

تصویر ۱۱. (آرشیو الکترونیکی، ۱۹/ 0004-6 sb-ahl)

۵- ذکر مشیخه: در حاشیه آخرین صفحه کتاب *إرشاد الأذهان إلى أحكام الإيمان* سند و مشیخه فخرالدین فرزند علامه حلی تا امام عسکری علیه السلام ذکر شده است. (۱۷/ 0346-6 sb-fakhr)

نتیجه‌گیری

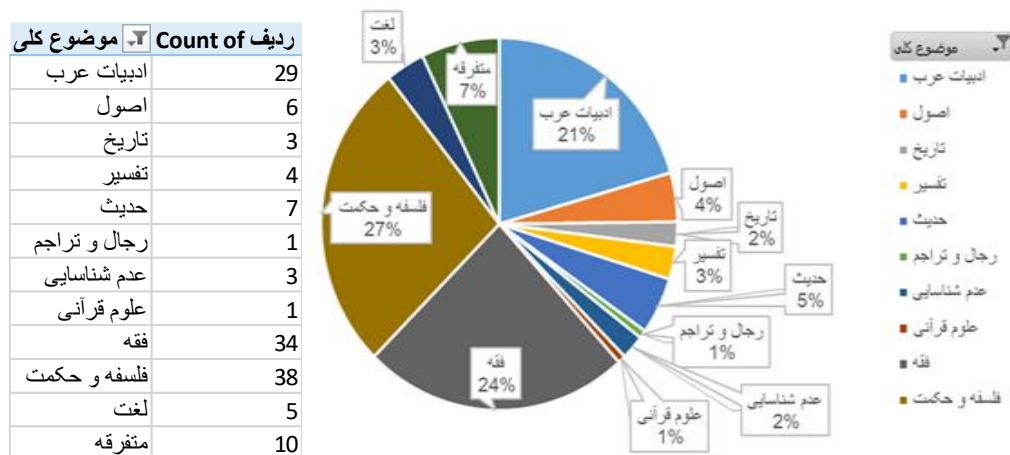
در دو کتابخانه مدرسه فخریه و فصیحیه وابسته به حوزه علمیه سبزواری، بالغ بر دویست جلد نسخه خطی و بالغ بر هزار جلد چاپ سنگی وجود دارد که در سال هزار و چهارصد جهت تهیه آرشیو الکترونیکی توسط

آستان قدس رضوی به دانشگاه حکیم سبزواری منتقل شد. مدرسه فخریه اکنون در حال بازسازی است و امکانات امنیتی لازم را ندارد و مدرسه فصیحیه هم شرایط خاص نگهداری را ندارد؛ از این رو، موقتاً با اجازه امام جمعه محترم سبزواری به عنوان حاکم شرع و موافقت و هماهنگی با رئیس دانشگاه حکیم سبزواری نسخ خطی به صورت امانت در مکان امنی در دانشگاه حکیم سبزواری نگهداری می‌شود و در حال حاضر امکان استفاده و تحقیق و پژوهش با شرایط فعلی ممکن نیست. ضمناً، هیچ‌گونه فهرست‌نویسی تخصصی انجام نشده است و نسخه الکترونیکی نسخه‌های خطی توسط آستان قدس رضوی تهیه شده است. کتابخانه دانشگاه حکیم سبزواری نیز نیروی متخصص مرمت و احیاء آثار خطی و حتی تجهیزات لازم نسخه‌های خطی از قبیل دستگاه‌های کنترلی دما و رطوبت و نور و ... را ندارد.

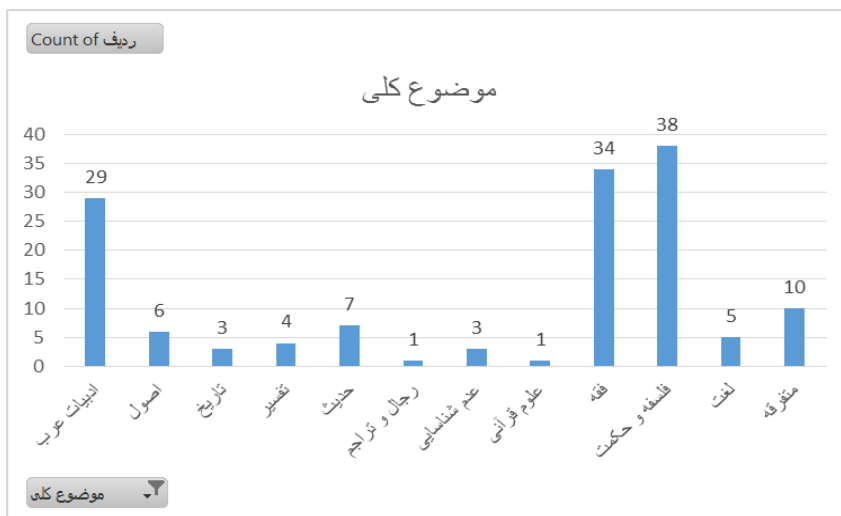
در این مجموعه، آثار و نسخه‌های خاص و ویژه‌ای وجود دارد که نیازمند توجه و التفات پژوهشگران و مسئولان فرهنگی است. تعداد کاتبان نسخه خطی که در نگاه اولیه انتساب آنان به دیار سربداران مشخص است حاکی از فرهنگ و تمدن این دیدار است. با توجه به فراوانی و کثرت نسخه خطی با محتوای فلسفه و حکمت در شهرستان سبزواری می‌توان یک رابطه منطقی مبتنی بر اثرگذاری حضور حاج ملا هادی سبزواری و حوزه درسی آن بر فضای آموزشی حوزه‌های این علمیه این شهرستان دانست.

بنا بر نتایج حاصل از پژوهش کنونی، حفظ نسخ موجود در مدارس علمیه سبزواری نیازمند توجه فوری مسئولین شهری و محلی است. انتقال نسخه‌ها به مراکز دیگر مانند کتابخانه آستان قدس رضوی به عنوان یک راهکار جهت حفاظت و نگهداری و بهبود وضعیت نسخه‌های خطی و چاپ سنگی مدنظر است که البته نیازمند اخذ مجوز شرعی و موافقت متولی موقوفه است.

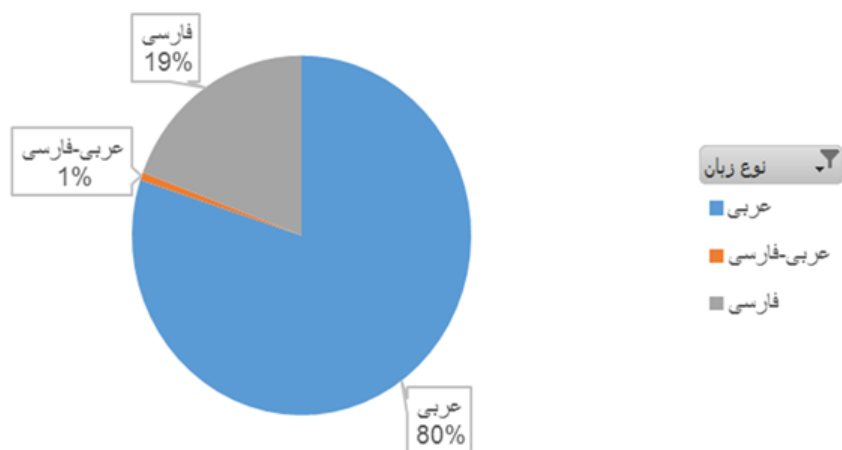
شمای کلی مدرسه فخریه عبارت است از:

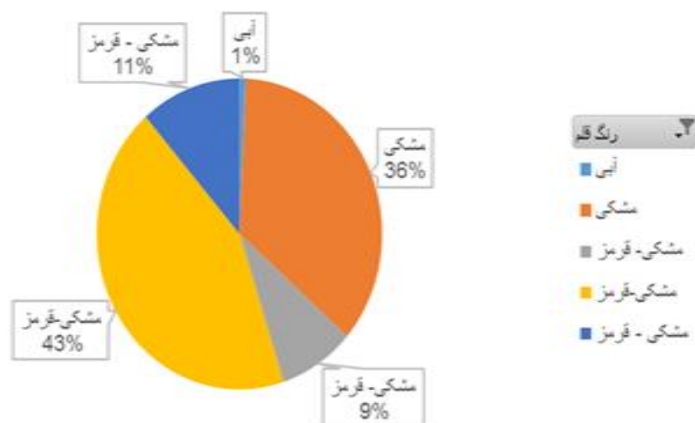
نمودار ۱. شمای کلی نسخ خطی مدرسه فخریه

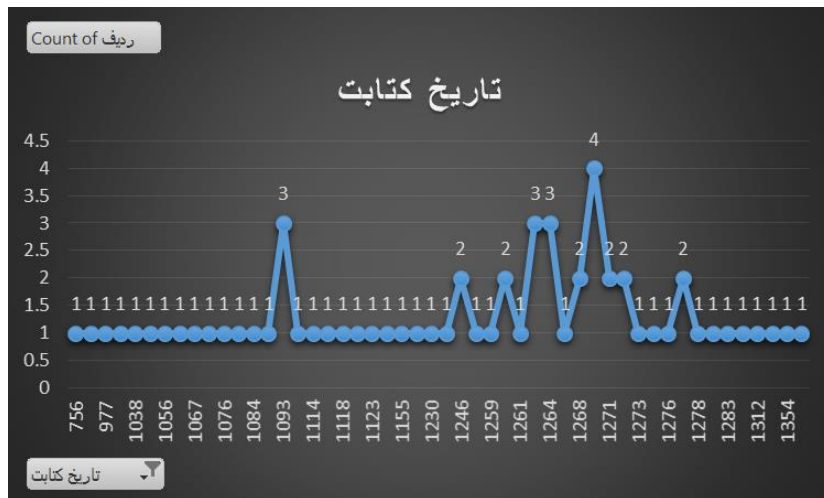
نمودار ۲. موضوعات نسخ خطی مدرسه فخریه

نمودار ۳. زبان نگارش نسخ خطی مدرسه فخریه

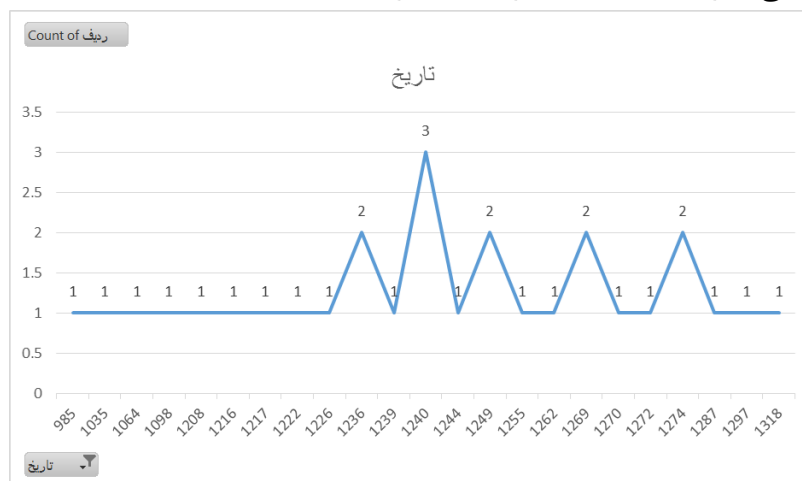

نمودار ۴. رنگ قلم نسخ خطی مدرسه فخریه

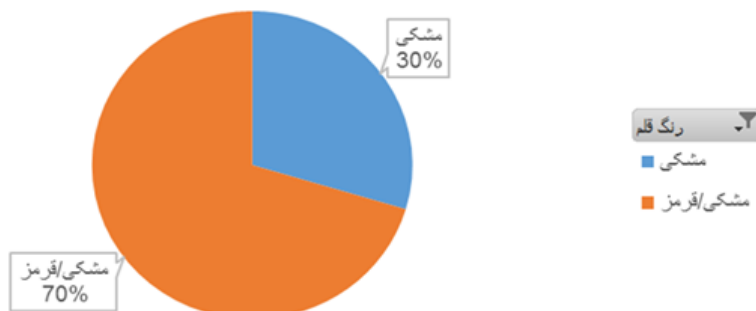
نمودار ۵. فراوانی نسخ خطی تاریخ کتابت مدرسه فخریه

شمای کلی مدرسه فصیحیه عبارت است از:

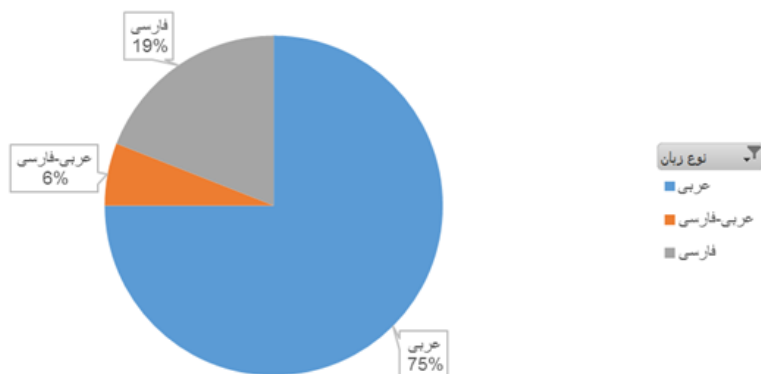

نمودار ۶. تاریخ کتابت نسخ خطی مدرسه فصیحیه

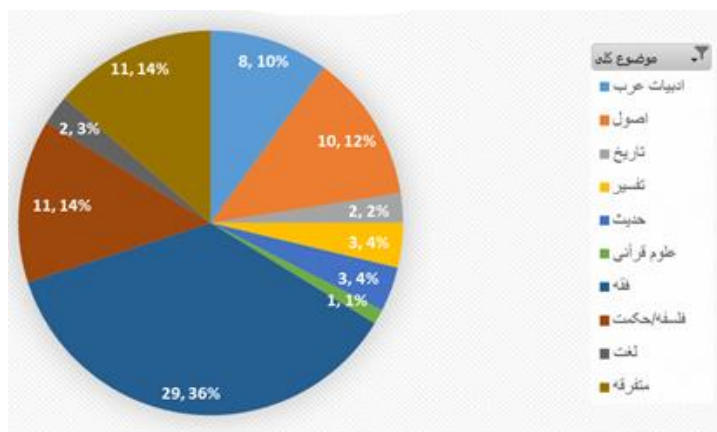
رنگ قلم

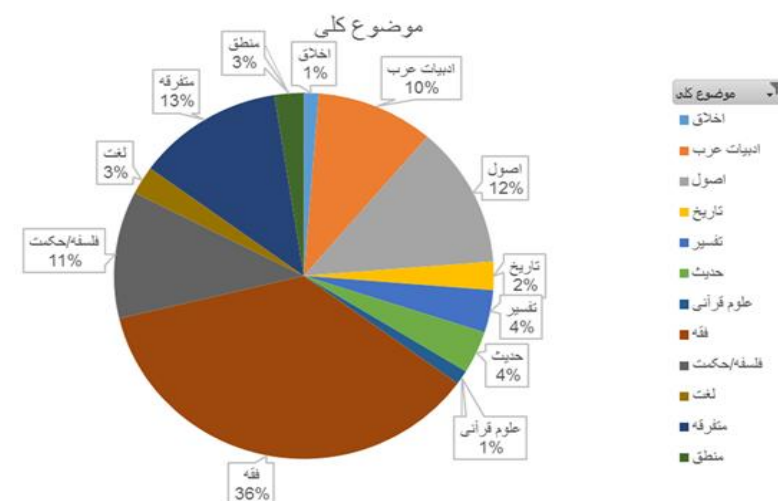
نمودار ۷. رنگ قلم‌های به‌کاربرده شده نسخ خطی مدرسه فصیحیه

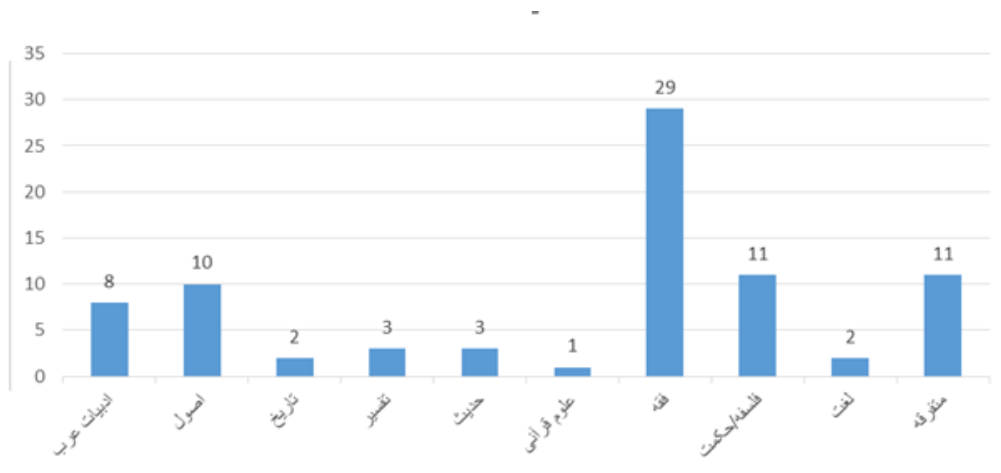
نمودار ۸. نوع زبان نگارش نسخ خطی مدرسه فصیحیه

نمودار ۹. موضوعات نسخ خطی مدرسه فصیحیه

نمودار ۱۰. سایر موضوعات نسخ خطی مدرسه فصیحیه

نمودار ۱۱. فراوانی موضوعات نسخ خطی مدرسه فصیحیه

سیاسگزاری

نگارنده بر خود لازم و فرض می‌داند که از همه بزرگوارانی که امکان و فرصت دسترسی به منابع این پژوهش را فراهم آوردند از جمله دفتر مرجع عالی‌قدر حضرت آیت الله العظمی شبیری زنجانی (دامت برکاته)، بیت مرحوم آیت الله علوی سبزواری، کتابخانه آستان قدس رضوی، امام جمعه محترم شهرستان سبزوار و دانشگاه حکیم سبزواری، سیاسگزاری و قدردانی نماید و از راهنمایی برادر گرامی جناب آقای محمدرضا فاضل هاشمی و سرکار خانم دکتر کوشکی نیز کمال تشکر را دارد.

منابع

آزاد کشمیری، محمد علی (۱۳۸۷ ه. ش). *نجوم السماء فی تراجم العلماء (شرح حال علمای شیعه قرن‌های ۱۱ و ۱۲ و ۱۳ هجری قمری)*. ۱ جلد، چ ۲، سازمان تبلیغات اسلامی، شرکت چاپ و نشر بین الملل، ایران، تهران.

آقابزرگ تهرانی، محمد محسن (۱۴۰۳ ه. ق). *الذریعة إلى تصانیف الشیعه*. ۲۶ جلد، چ ۳، دار الأضواء، لبنان، بیروت.

آقابزرگ تهرانی، محمد محسن (۱۴۳۰ ه. ق). *طبقات أعلام الشیعه*. ۱۷ جلد، چ ۱، دار إحياء التراث العربی، لبنان، بیروت.

امیری، اکرم؛ شعبانی، احمد؛ حسن لاریجانی، حجت اله؛ قطبی، علی (۱۳۹۰). بررسی وضعیت مجموعه‌های نسخه‌های خطی و چاپ سنگی مراکز فرهنگی وابسته به نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور و ارائه راهکارهای مطلوب. *مجله دانش‌شناسی*، ۴(۱۵).

امین، حسن (۱۴۰۸ ه. ق). *مستدرکات أعیان الشیعه*. ۷ جلد، چ ۱، دارالتعارف للمطبوعات، لبنان، بیروت.

امین، علینقی (۱۳۸۲ ه. ش). *تاریخ سبزوار*. چ ۱، دایره المعارف ایران شناسی، تهران.

بیهقی، محمود (۱۳۷۰ ه. ش). *سبزوار شهر دیرینه‌های پایدار*. چ ۱، کتابستان مشهد، مشهد، ایران.

جلالی، غلامرضا (۱۳۸۶ ه. ش). *مشاهیر مدفون در حرم رضوی*. چ ۲، آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مشهد.

حاج باقریان، طیبه (۱۴۰۰). *نگاهی به تاریخچه مدرسه ادب طهران*. *مجله آینه پژوهش*، ۳۲ (۱۸۸).

حاج طالبی، شهلا؛ نوریان، مهدی (۱۴۰۰). *معرفی و تحلیل نسخه‌های خطی کلیات اشعار رشید تبریزی و بررسی سبکی آن‌ها*. *نشریه زبان و ادب فارسی دانشگاه تبریز*، ۴۷۷.

حبیب آبادی، محمد علی (۱۳۶۲ ه. ش). *مکارم الآثار در احوال رجال دوره قاجار*. ۶ جلد، چ ۱، کمال، ایران، اصفهان.
حرّ عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۸ ه. ق). *الفصول المهمه فی أصول الأئمة - تکملة الوسائل*، ۳ جلد، چ ۱، مؤسسه معارف اسلامی امام رضا علیه السلام، قم، ایران.

الحموی الرومی البغدادی، شهاب الدین ابی عبدالله یاقوت بن عبدالله (۱۳۹۹ ه. ق). *معجم البلدان، دارالاحیاء التراث العربی*. بیروت، لبنان.

رافعی قزوینی، عبدالکریم بن محمد (۱۴۰۸ ه. ق). *التدوین فی أخبار قزوین*. ۴ جلد، چ ۱، دار الکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون، لبنان، بیروت.

زمانی قمشاهی، علی (۱۳۸۷ ه. ش). *هیئت و نجوم اسلامی*. ۴ جلد، چ ۱، موسسه امام صادق علیه السلام، ایران، قم.
سمعانی، ع. ا. (۱۳۸۲ ه. ق). *الأنساب (سمعانی)*. ۱۳ جلد، چ ۱، مطبعة مجلس، دائرة المعارف العثمانیه - هند - حیدرآباد.

شهابی خراسانی، م. (۱۴۱۷ ه. ق). *ادوار فقه (شهابی)*. ۳ جلد، چ ۵، سازمان چاپ و انتشارات، تهران - ایران.
شوشتری، م. ت. (۱۴۱۰ ه. ق). *قاموس الرجال*. ۱۲ جلد، چ ۲، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم. قم.

صادق‌زاده وایقان، علی (۱۴۰۱). *بررسی تحلیلی و معرفی نسخه‌های خطی اسلامی کتابخانه ملی اتریش مطالعه موردی: قرآن‌های خطی مجموعه لوی بل*. *مجله پژوهش نامه مطالعات نسخه خطی*، ۱(۱).

مرسلوند، حسن (۱۳۷۶ ه. ش). *زندگینامه رجال و مشاهیر ایران*. ۵ جلد، چ ۲، الهام - ایران - تهران.

مشار، خان بابا (۱۳۴۰ ه. ش). *مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی از آغاز چاپ تاکنون*. ۶ جلد، [ابی نا] - [ابی جا].

مقدس اردبیلی، احمد بن محمد (۱۴۱۹ ه. ق). *حدیقه الشیعه*. تصحیح صادق حسن زاده، با همکاری علی اکبر زمانی نژاد. قم: مؤسسه انصاریان.

موسسه امام صادق (ع). *گروه علمی (۱۴۱۸ ه. ق)*. *موسوعه طبقات الفقهاء*. ۱۴ جلد، چ ۱، مؤسسه الإمام الصادق (علیه السلام)، ایران، قم.

نسفی، نجم الدین عمر بن محمد بن احمد (۱۴۲۰ ه. ق). *القند فی ذکر علماء سمرقند*. ۱ جلد، چ ۱، دفتر نشر میراث مکتوب، آینه میراث، ایران، تهران.

پایگاه‌های اینترنتی و منابع الکترونیکی

سلیمانی، رضا. لزوم ثبت قدیمی‌ترین مدرسه ایران در سبزوار، مجله اینترنتی اسرارنامه <http://asrarnamh.com>
 مخزن الکترونیکی کتابخانه‌های مدرسه فخریه و فصیحیه (fakhr sb-6 ؛ ahl sb-6)

References

- Aamili Sheikh Har, M. (1997). *Al-Fusul al-Muthama in Asul al-Imam*. (1st ed.) Qom: Imam Reza Institute. (in Arabic)
- Agha Bozur Tehrani, M. H. (1982). *Al-Dhariyyah to Al-Shia works*. (3rd ed.). Beirut: Dar al-AZVA. (in Arabic)
- Agha Bozur Tehrani, M. H. (2008). *Tabaqat Al-Shia (1st ed.)*. Lebanon: Dar Revival of Arab Heritage. (in Arabic)
- Amin, A.N (2003). *The history of Sabzavar (1st ed.)*. Tehran: The Iranology Encyclopaedia. (in Persian)
- Amin, H. (1987). *Mustardakat of the Shiite nobles (1st ed.)*. Beirut: Dar al-Taarif. (in Arabic)
- Amiri, A., shabani, A., Larijani, H. L., & ghotbi, A. (2012). A Survey on the Manuscript and Lithography Status of the Cultural Center Attached to the Foundation of Public Libraries of the Country Regarding Desired Guidelines. *Journal of Knowledge Studies*, 4(15), 1-12.
- Ardabili, A. (1998). *Hadiqa al-Shi'a. Qom: The Ansarians*. (in Persian)
- Azad Kashmiri, M. A. (2008). *Najoom al-Sama fi Trajam al-Ulama (Biography of Shiite Scholars of the 11th, 12th, and 13th centuries of the Hijri (2nd ed.)*. Tehran: Islamic Propaganda Organization, International Publishing Company. (in Persian)
- Beyhaqi, M. (1991). *Sabzevar City of Long Lasting Stables. (1st ed.)*. Mashhad: Mashhad ketabESTAN. (in Persian)
- group of writers from the scientific group of Imam Sadiq Institute (AS) (1997). *Encyclopedia of classes of jurists. (1st ed.)*. Qom: Imam Sadiq Institute. (in Arabic)
- Habibabadi, M. A. (1983). *Makarem al-Akhtar in the history of Qajar. (1st ed.)*. Isfahan: KAMAL. (in Persian)
- Haj Bagherian, T. (2021). A Look at the History of Tehran Adab School. *The Quarterly Journal Ayeneh-ye- Pazhoohesh*, 32(188), 261-278. doi: 10.22081/jap.2021.70689
- Hajtalebi, S., & Nourian, M. (2022). Introduction and Analysis Rashid Tabrizi's Manuscripts and Study About Its Stylistic. *Journal of Persian Language & Literature (Former Journal of the Faculty of Literature, University of Tabriz)*, 74(244), 153-187. doi: 10.22034/perlit.2021.44553.3017
- Hamwi, Yaqut bin Abdullah. (1978). *Al-Baldan dictionary*. Lebanon: Dar Revival of Arab Heritage. (in Arabic)
- Jalali, G. (2007). *Celebrities buried in Razavi shrine. (2nd ed.)*. Mashhad: The Islamic research foundation of Astan Quds Razavi. (in Persian)
- Mashar, K. (-). *Authors of Persian and Arabic printed books*. (in Persian)
- Merslund, H. (1997). *Biographies of men and celebrities of Iran. (2nd ed.)*. Tehran: Inspiration. (in Persian)

- Nasfi, Omar bin Muhammad. (1999). *Al-Qand Fi Zikr Ulama Samarkand*. (1st ed.). Tehran: Mirasmaktoob. (in Persian)
- Rafei, A. K. (1987). *Al-Tadwin fi Akhbar Qazvin*. (1st ed.). Beirut: Dar al-Kitab al-Alamiya. (in Arabic)
- Sadeghzadeh vayghan Vayghan, A. (2022). Analytical Review and Introduction of the Islamic Manuscripts of Austrian National Library: Case Study of Qur'anic Manuscripts in Franz Loibl's Collection. *Journal of Manuscript Studies*, 1(1), 49-72.
- Samaani, Abu Saad, Abdul Karim bin Muhammad. (1962). *Al-Ansab*. (1st ed.). Hyderabad: The Ottoman Encyclopedia. (in Arabic)
- Shahabi Khorasani, M. (1996). *Edwar Fiqh* (5th ed.). Tehran: IRAN chapnashr. (in Persian)
- Shushtri, M. T. (1989). *Qamus al-Rijal*. (2nd ed.). Qom: Islamic Publication Foundation affiliated to the Teachers Association. (in Arabic)
- Zamani Qomshehi, A. (2008). *Board and Islamic Astronomy* (1st ed.). Qom: Imam Sadiq Institute. (in Persian)

B- Internet databases and electronic resources

<http://asrarnameh.com>

The electronic repository of the libraries of Fakhri and Fasihiya schools (fakhr sb-6; ahl sb-6_)